

Олександра ЧАПЛИЙ
аспірантка ЛНАМ

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗВУКОВОЇ КЕРАМІЧНОЇ ПЛАСТИКИ

***Анотація.** Подається типологічний аналіз української звукової керамічної пластики кінця ХІХ — початку ХХІ ст., що розглядається як окремий рід художньої кераміки у взаємозв'язку з іншими родами. Виділено технологічні підвиди, типологічні групи, підгрупи та типи пластики, що різняться між собою за матеріалом, джерелом звукоутворення та способом відтворення дійсності. Зафіксовано основні конструктивно-технологічні та функціональні особливості. Сформовано три групи пластики за ступенем розкриття акустичних якостей.*

***Ключові слова:** звукова керамічна пластика, “технологічний” підвид, типологічна група, підгрупа, конструктивно-технологічні особливості, функціональні особливості, акустичні якості.*

Грунтовна класифікація української звукової керамічної пластики укладена на прикінці ХІХ — початку ХХІ ст. Мистецтвознавці лише частково з'ясували її типологію, а музикознавці розглядали систематику звукової пластики суто за джерелом звукоутворення. Ми застосували диференціацію М. Станкевича [1, 25-29], що враховує функціональні та формотворчі ознаки керамічних виробів: вид — технологічний підвид — рід — типологічна група — тип — виріб та взяли до уваги напрацювання вітчизняних дослідників у контексті вивчення української народної забавки [2]. Розкрити сутність і специфіку окремих типів пластики нам допомогли дослідники скульптури малих форм [3], сувеніра [4], традиційно-побутової [5] та музично-інструментальної культури в Україні [6].

Специфіка об'єкта нашого дослідження полягає в тому, що він виходить за рамки згаданих класифікацій. Окрім мистецтвознавчого підходу до вивчення пластики, ми маємо справу з особливостями її звукоутворення. Тому вважаємо необхідним розглянути звукову керамічну пластику зазначеного часу в Україні з позиції органології (інструментознавства), керуючись

систематикою музичних інструментів Ерїха фон Хорнбостеля та Курта Закса [7], що полегшить подальше мистецтвознавче дослідження.

Також ми розробили класифікацію пластики за ступенем розкриття у ній акустичних якостей, спираючись на надбання українських народних і професійних майстрів та власний практичний досвід.

Першим кроком у типологічному аналізі звукової керамічної пластики є виділення її в окремий рід художньої кераміки, що є видом декоративно-прикладного мистецтва. Водночас слід розглядати цей рід у взаємозв'язку з іншими родами художньої кераміки — як архітектурна кераміка, обладнання житла, культові й обрядові предмети та іграшки [1, 82].

Як приклад архітектурної кераміки можемо навести голосники, які вбудовувалися у стіни та куполи сакральних споруд у часи Київської Русі. Окрім конструктивних архітектурних цілей (полегшення ваги склепіння), вони мали акустичне призначення (покращення акустики). До обладнання житла можемо зарахувати скульптуру малих форм із звуковими елементами, основною функцією якої є оздоблення інтер'єру, до культових і обрядових предметів — дзвіночки та писанки-брязкальця, до іграшок — зооморфні та антропоморфні свищики та калатальця, а також соловейки.

Українська звукова керамічна пластика кінця ХІХ — початку ХХІ ст. поділяється на технологічні підвиди: теракотові, димлені, мальовані та немальовані полив'яні вироби, а також вироби з фаянсової, порцелянової та шамотної мас. Поширення на теренах України цих підвидів нерівномірне й залежить від наявності та доступності сировини, умов праці. Так, теракотові вироби є найпоширенішими і серед народних, і серед професійних майстрів. Димлені, мальовані та немальовані полив'яні вироби притаманні здебільшого майстрам, які працюють у гончарних осередках. Фаянсові, порцелянові та шамотні вироби зустрічаємо лише у творчості професійних художників-керамістів.

На основі конструктивно-функціональної концепції пластики, застосовуючи музикознавчу термінологію та враховуючи джерело звукоутворення, виділяємо чотири типологічні

групи: аерофони (повітря є первинним джерелом коливань), ідіофони (матеріал інструмента видає звук завдяки своїй жорсткості та пружності), мембранофони (джерело звуку — туго натягнена перетинка-мембрана) та хордофони (одна чи кілька струн натягнені між двома нерухомими точками). У цих групах вирізняємо наступні підгрупи: свистуни, сопілки, окарини, соловейки (аерофони); дзвіночки, калатальця (ідіофони); барабани (мембранофони); струнні інструменти (хордофони). Групи аерофонів та ідіофонів найбільше поширені у творчості українських митців і становлять найбільшу частину нашого дослідження, а мембранофони та хордофони представлені у невеликій кількості, тому в дослідженні їм приділено менше уваги.

Специфіка конструкції кожної підгрупи пластики веде до детальнішої класифікації. Так, свистуни та окарини класифікуються як посудинні (глобулярні, інакше сферичні) флейти. Свистуни без бокових грифних отворів (переважно анімалістичні свистунці) відповідають індексу 421.221.41, а ті, які мають грифні отвори, в тому числі й окарини — 421.221.42. Дзвіночки (дзвони з ударником) відповідають індексу 111.242.122, у свою чергу брязкальця (посудини- брязкальця) — 112.13 [7, 562-590].

Кожна підгрупа пластики має характерні конструктивно-технологічні особливості, дотримання яких уможливує відтворення звукових ефектів і конкретних звуків. Свистуни та окарини мають такі спільні елементи: пустотіла камера, свисткові пристосування та грифні отвори, іноді вушка для нанизування нитки. Дзвіночки мають корпус у вигляді зрізаної внизу груші та підвішаного на центральній осі всередині ударника (серця) у вигляді кульки. Вгорі вони можуть бути споряджені руків'ям чи вушком. Брязкальця становлять собою пустотілі камери, у які вміщують завбільшки з горох глиняні кульки. При струшуванні кульки б'ються об стінки камери, створюючи дзвінкий звук. Барабани складаються з корпусу різної конфігурації, мембрани (шкіра чи міхур тварини, синтетична плівка), тримачів мембрани та системи налаштування з мотузок.

Художні особливості звукової пластики, які включають формотворення та декор, варіюють залежно від традицій певного

осередку, від концепції, умінь і навичок майстра. Упродовж досліджуваного періоду використовуються такі способи формотворення, які можуть поєднуватися між собою: ручне ліплення, формування з використанням гончарного круга, за допомогою відминання або лиття в гіпсовій формі, відминання на шаблоні з попередньо виготовлених глиняних пластів. Проколювання отворів (свисткове пристосування, грифні отвори) є наступним кроком у виготовленні аерофонів і здійснюється ще у вологих виробках.

У декоруванні застосовується широкий спектр технік. Терракотові та димлені вироби декорують ритуванням (гравіруванням), тисненням (за допомогою стеків, штампів, тканини тощо), рельєфним ліпленням і загладжуванням (лискуванням). Терракотові вироби також оздоблюють розписом кольоровими ангобами, темперними, олійними чи аніліновими фарбами, тонуванням, а також втиранням фарб у заглиблений рельєф. Мальовані полив'яні вироби декорують ріжкуванням, фляндруванням, накапуванням, мармуруванням, обливанням ангобами, інколи в поєднанні з ритуванням, з наступним поливанням прозорою поливою. Для декору фаянсових, порцелянових і шамотних виробів застосовують декоративні покриття: підполив'яні та надполив'яні фарби, поливи, емалі, солі та оксиди кольорових металів. Шамотні вироби також декорують техніками “раку” та “обварювання”.

Пластичі притаманна властивість відтворювати дійсність людини: форми з навколишнього світу (природа, побут) і продукти уяви. Це дозволяє розглянути її не лише з точки зору технології та органології, але також за способом передання образів. Найчастіше пластика відображає світ природи, а також предмети, які створила людина, тому можемо виділити такі основні типи:

— зооморфна пластика: лев, вовк, лисиця (дикі звірі); кінь, пес, кіт, коза, баран (свійські тварини); рибка (водні); жаба (земноводні); черепаха, крокодил, ящірка (плазуни); рак (ракоподібні); курка, півень, пава, зозуля, соловей (птахи);

— антропоморфна пластика: пані, пані з дитиною, вершник;

— фітоморфна пластика: жолудь, гриб, маківка, шишка;

— скевоморфна: хатка, глечик, черевичок, постолі, дзвін, булава, колиска;

— пластика з абстраговано-поетичним образом: фантастична істота (дракон, триголовий кінь);

— геометрична пластика: куля, циліндр, конус.

Свистуни, підгрупа аерофонів, представлені найбільшою різноманітністю типів: від натуралістичних до стилізованих образів. Серед окарин, підгрупи аерофонів, і калаталець, підгрупи ідіофонів, також зустрічаються різні типи, проте переважають спрощені геометричні форми. Пластика в окремих випадках повторює форми музичних інструментів різних народів світу, виготовлених з інших матеріалів, зокрема, дерева, металу тощо. Наприклад, дзвіночки повторюють форми бронзових дзвонів, брязкальця — латиноамериканських марак, а барабани — різноманітних мембранофонів з дерев'яним чи мідним корпусом.

Функціональне призначення звукової керамічної пластики в Україні впродовж досліджуваного періоду поступово змінювалося. Слід виділити такі основні функції: обрядовий атрибут, оберіг, музична іграшка, музичний інструмент, декоративна скульптура, твір виставкового характеру та сувенір. Шум калаталець і свист, що відтворюють свистуни, у минулому використовувалися в цілях, які сьогодні відходять у забуття. Дослідники вважають, що звукова пластика мала переважно культове й обрядове призначення, яке поступово видозмінилося в ігрове, розважальне, декоративне та сувенірне. Слід відзначити, що окремі типи пластики відіграють пізнавально-виховну та терапевтичну функцію. Через узагальнені образи витворів дитина вчиться пізнавати навколишній світ. Гра на звукових виробках розвиває мислення, моторику та систему дихання (аерофони). Окремі вироби є професійними музичними інструментами (окарина, барабан, сопілка) й використовуються у концертній грі.

До обладнання житла можемо зарахувати скульптуру малих форм із звуковими елементами, основною функцією якої є оздоблення інтер'єру, до культових та обрядових предметів — дзвіночки та писанки-калательця, до іграшок — свистуни, калательця (інші варіанти назв: брязкальця, тарахкальця, то-рохтушки, хихички), а також соловейки.

...Пластика у деяких випадках повторює форми музичних інструментів різних народів світу, виготовлених з інших мате-

ріалів як дерева, металу, тощо. Наприклад, дзвіночки повторюють форми бронзових дзвонів, калатальця — латиноамериканських марак (ісп. *maraca* — *мар'ака*), а барабани — різноманітних мембранофонів із дерев'яним чи мідним корпусом.

За ступенем розкриття у пластиці акустичних якостей поділяємо її на три групи: примітивна, професійна та експериментальна.

Примітивна звукова пластика в давнину виступала в ролі обрядового атрибута, оберега, а тепер функціонує як музична іграшка, декоративна скульптура чи сувенір. У ній простежуємо риси і архаїчності, і натуралістичності в побудові образів, наслідування українських народних традицій формотворення та декорування. Серед витворів українських майстрів найчастіше зустрічаємо аерофони (свистуни, соловейки), рідше ідіофони (дзвіночки, калатальця). В основі примітивної музичної пластики спостерігаємо переважання декоративного начала над звуковим. Для прикладу, свистуни видають один-три звуки й здатні відтворити мелодію в межах невеликого інтервалу.

Професійна звукова пластика виступає в ролі сольних, ансамблевих чи оркестрових інструментів, які створюються відповідно до конкретних вимог музичної практики. Цій пластиці притаманне наслідування традицій формотворення глиняних музичних інструментів, які мають давні корені в інших народів або є модифікаціями більш сучасних інструментів, виготовлених з інших матеріалів. Найчастіше зустрічаємо аерофони: окарини та сопілки, значно рідше — ідіофони (набір дзвонів), мембранофони (барабани), зовсім рідкісними є хордофони (струнні). Основний акцент у інструментах ставиться на досягненні високого рівня звукових якостей, їхній зовнішній вигляд переважно спрощений.

Експериментальна звукова пластика виступає в якості окремого скульптурного твору чи комплексу творів виставкового характеру, об'єктів перформансу тощо. Цей жанр звукової керамічної пластики зародився в Україні на початку ХХІ ст. Тут простежуємо присутність новаторства, спробу актуалізації, інтерпретації, переосмислення народних традицій, синтезу мистецтв. У пластиці простежується авторський експеримент, нічим не обмежений простір фантазії, вихід за будь-які рамки,

що проявляється в конструюванні форм разом з пошуком нових акустичних властивостей матеріалу, злиття в одному творі різних типологічних груп пластики (інструменти-гібриди) або трансформація класичних музичних інструментів. Неодмінною характеристикою є оригінальне подання твору глядачеві-слухачеві у вигляді перформансу або інсталяції, прагнення автора виголосити певний маніфест, меседж у поєднанні з елементами сучасного мистецтва. Нерідко автор закликає аудиторію до взаємодії через майстер-клас та спільну гру на інструментах.

Отже, типологічний аналіз української звукової керамічної пластики кінця ХІХ — початку ХХІ ст. дозволяє виділити її в самостійний рід художньої кераміки. Виявляємо такі основні технологічні підвиди: теракотові, димлені, мальовані та немальовані полив'яні вироби, фаянсові, порцелянові та шамотні вироби. За джерелом звукоутворення та формотворчими ознаками поділяємо пластику на типологічні групи, підгрупи та типи. За ступенем розкриття акустичних якостей виділяємо три групи пластики: примітивна, професійна та експериментальна. Простеження конструктивно-технологічних особливостей, способів формотворення, характеру передачі образів і функціонального призначення звукової керамічної пластики українських майстрів досліджуваного періоду розкриває багатство форм і образів, творчих підходів, глибину змісту, закладених у кожному творі.

1. Станкевич М.Є. Морфологія — наука про систему видів // Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів: Світ, 1993. — 272 с. 2. Герус Л.М. Українська народна іграшка. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. — 264 с. 3. Сакович І.В. Народна керамічна скульптура Радянської України. — К.: Наук. думка, 1970. — 88 с.; Чарновський О. Українська народна скульптура. — Львів, 1976. — 143 с. 4. Бутник-Сіверський Б.С. Український радянський сувенір. — К.: Наук. думка, 1972. — 231 с. 5. Пошивайло О.М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К.: Молодь, 1993. — 408 с. 6. Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. — К.: Техніка. — 2003. — 264 с. 7. Hornbostel E.M. von, Sachs K. Systematik der Musikinstrumente: Ein Versuch [Text] // Zeitschrift für Ethnologie. — Vol. 46. — 1914. — S. 562-590.

Annotation

Oleksandra Chapliy. The typology of Ukrainian sound ceramic art. The typological analysis of Ukrainian sound ceramic art of the late XIX – early XXI centuries is given in the article. The sound ceramic art is treated as a kind of artistic ceramics in conjunction with other kinds. Technological subspecies, typological groups, subgroups and types of this plastic art that differ in such features as material, source of sound reproduction and mode of reproduction of reality are accentuated. The main design, technological and functional features are set. According to a degree of disclosure of acoustic qualities three groups of the plastic art are formed.

Keywords: sound ceramic art, technological subspecies, kind, typological group, subgroup, type, design and technological features, functional features, acoustic qualities.

Аннотация

Александра Чаплий. Типология украинской звуковой керамической пластики. В статье приводится типологический анализ украинской звуковой керамической пластики конца XIX – начала XXI вв., которая рассматривается как отдельный род художественной керамики во взаимосвязи с другими родами. Выделены технологические подвиды, типологические группы, подгруппы и типы пластики, которые различаются за материалами, источник звукообразования и способ воспроизведения действительности. Зафиксированы основные конструктивно-технологические и функциональные особенности. Сформированы три группы пластики по степени раскрытия акустических качеств.

Ключевые слова: звуковая керамическая пластика, технологический подвид, типологическая группа, подгруппа, конструктивно-технологические особенности, функциональные особенности, акустические качества.